

ZSIDÓK ERDÉLYBEN

Szerző: Gidó Attila

A tematikus szócikk leírása

Az erdélyi zsidóság, mint állandó közösség kialakulása csak a 17. századtól datálható. A 20. századi erdélyi zsidó közösség pedig a 18-19. századi betelepülések nyomán alakult ki. A holokausztot követően egy újabb, ezúttal belső migrációs hullámnak köszönhetően, ismét átalakult a régió zsidó lakosságának az összetétele. Mindezek következtében nem beszélhetünk folytonos erdélyi zsidó történelemről.

A szórványos jelenlétet követően, az első szabályozott letelepedés egy 1623-as Bethlen Gábor adta kiváltságlevélnek köszönhető. Többségük ún. spanyol zsidó (szefárd) volt, később viszont, a török háborúk után nagyrészt askenáziak érkeztek a régióba. Bethlen Gábor halálát követően szűkültek a zsidóság jogai.

Erdély státuszának átalakulása (1690-től a Habsburg Birodalom része) a területén élő zsidó lakosság további jövőjére is kihatással bírt. A 18. században felgyorsult a zsidóság demográfiai és belső intézményi fejlődése. E század közepéig az Erdélyi Nagyfejedelemség izraelitáinak létszámnövekedése nagyrészt egyenlő arányban volt köszönhető a déli és a nyugati migrációnak. A változás többek között a Habsburg Birodalom területi gyarapodásával és zsidókkal szemben érvényesített politikájával, az osztrák fennhatóság alá került lengyel területekről (Galícia, majd Bukovina) érkező zsidók bevándorlásával, valamint a kisebb mértékű betelepítésekkel hozható összefüggésbe.

Néhány száz főről a 18. század végére kétezer körülire nőtt a Nagyfejedelemség zsidó lakosainak a száma, majd a következő század első évtizedeiben meghaladta a háromezretet. A Bánságban és a Partiumban jóval jelentősebb zsidó közösség jött létre, amely 1787-ben közel hétezer, 1836-ban pedig 25 ezer fő volt. A 19. század elejéig jórészt falvakhoz kötött zsidó lakosság többsége kereskedelemmel, pálinkafőzéssel és árusítással, bérléssel (malmok, szeszfőzdek, földek), valamint különböző mesterségekkel (szabó, tímár, mészáros stb.) foglalkozott. A létszámgyarapodással és a jogkorlátozások enyhülésével párhuzamosan viszont egyre szerteágazóbbá vált a foglalkozásszerkezetük. Máramarosban a 19. században jelentős zsidó földművesközösség is kialakult.

A II. józsefi reformok, illetve az azt követő próbálkozások és a zsidó körökben megmutatkozó modernizáció irányába történő nyitás révén beindult a zárt zsidó közösségekben a fellazulási folyamat. A keresztény felekezetek által fenntartott iskolákat látogató zsidó ifjak új szemléletmóddal és világi tudással tértek haza, amelyek mind a magyar társadalomba történő integrációt segítették elő. A 19. század közepére a korábbi német nyelvi, kulturális orientáció érezhetően magyar irányba mozdult el. Mindezzel párhuzamosan a magyar liberális elit a zsidóság emancipálását támogatta.

Az erdélyi zsidóság részvétele az 1848-as forradalomban és az 1849-ben kimondott, de a forradalom bukása miatt érvénybe nem lépő egyenjogúsítás közös zsidó-magyar történelmi tapasztalatot teremtett. A polgári egyenjogúsítást végül az erdélyi zsidóság számára az osztrák-magyar dualizmus első éve hozta meg az 1867. évi XVII. tc. révén.

A polgári egyenjogúsítás megvalósulásával nem zárult le a magyarországi/erdélyi zsidóság emancipációs korszaka. Hátravolt ugyanis a még megtűrt státusban létező izraelita vallás befogadása, és ezáltal a vegyes házasságok, illetve a betérések elismerése. A recepcióra végül 1895-ben került sor az 1895. XLII. tc. szentesítésével.

A 19. század második fele az egyenjogúsítás mellett a magyarosodást hozta a legtöbb erdélyi zsidó számára. Az integrációnak, illetve a magyarosodásnak a mértéke régióként változott, és összefüggésben volt a zsidó társadalmon és valláson belül végbemenő modernizációs folyamatokkal. A haszid és ortodox közösségekben alacsonyabb volt a magyarosodás mértéke, míg a neológia élen járt az integrációban. Mindez azt jelentette, hogy a zsidóság egy jelentős része nem csak elsajátította és magáévá tette a magyar kultúrát, de bekapcsolódott a magyar nyelvű kultúratermelésbe, illetve közreműködött a magyar kulturális, szociális és gazdasági intézményháló működtetésében.

Ez a fajta magyar asszimilációs modell többé-kevésbé a nyugat-európai mintákat követte. Így a magyar liberális politikai elit a zsidóság emancipálásáért cserében teljes integrációt és beolvadást várt el. Ez azonban úgy a zsidó társadalmon, mint a keresztény társadalmakon belül olyan megosztottságokhoz vezetett, amely egyrészt a cionizmus (modern zsidó nemzeti mozgalom), másik részről pedig a politikai antiszemitizmus kibontakozását készítette elő. Mindkét ideológia az asszimiláció sikerességét kérdőjelezte meg.

A 19. században ugrásszerűen megnőtt Magyarország, és benne Erdély izraelita lakossága. 1869-ben a mai Erdély területén 105 ezer izraelita élt, egész Magyarországon pedig 542 ezer, az össznépességen belüli arányszámuk pedig 4 százalék volt. A századfordulóra közel 180 ezerre nőtt számuk Erdélyben. A létszámnövekedéssel együtt, a korábban túlnyomóan rurális környezetben élő zsidóság egyre nagyobb arányban vándorolt be az addig tiltott területnek számító városokba. 1910-re Erdélyben a zsidóság 44 százaléka már városi lakos volt, és ez az arány 1930-ra már 58 százalékra növekedett. Az első világháború előestéjére az erdélyi zsidóság 70-73 százaléka magyar anyanyelvűvé vált, és az addig beszélt jiddis nyelv egyre inkább visszaszorult. Emellett sokan éltek a névmagyarosítás és a kikeresztelkedés lehetőségével.

Erdély Romániához való csatolása a zsidó társadalmon belül mélyreható változásokat eredményezett. Az 1918-1940 közötti Románia zsidó lakossága 750 ezer fő körül mozgott (4,2 százalék), ebből 190 ezren éltek Erdély területén. Bessarábiában 200 ezer, Bukovinában 90 ezer, az Ókirályságban pedig 260 ezer zsidó volt. Az 1918 után beinduló zsidó önszerveződési és intézményteremtési folyamat az illető országrészekben önállóan, egymástól függetlenül zajlott. Ami közös volt bennük, hogy - az antiszemitizmus elleni küzdelem mellett - legfontosabb feladatuknak mindannyian az asszimiláció megfékezését és a zsidók nemzetként való elismertetését tűzték ki célul. A csatolt részek zsidóságának ilyen irányú törekvései találtak a román állam homogenizációs politikájának támogatásával. Míg azonban erdélyi vagy besszarábiai vonatkozásban a román kormány önálló nemzetiségként ismerte el a zsidókat, így próbálva őket leválasztani a magyar, illetve az orosz kisebbségről, regáti társaik nemzeti mozgalmának kibontakozását igyekezett gátolni. Az 1918 előtti állapotokhoz képest lényeges változás következett be a zsidó közösségi intézmények területén. Míg az első világháború előtt az erdélyi zsidóság, hasonlóan magyarországi hittestvéreihez, főként vallási alapon szerveződött, és a hitközségek számítottak a közösségszervezés alappilléreinek, addig az impériumváltás után megnőtt a világi és cionista intézmények száma és befolyása.

A két világháború között az erdélyi zsidóság egy jelentős részének a magyarságtól való fokozatos disszimilációja következett be, amely több okra vezethető vissza. Az egyik legfontosabb az antiszemitizmus, de a magyarságtól való fokozatos eltávolodást a magyarországi események is gerjesztették, beleértve a fehérterrort, a *numerus clausus*, a budapesti politikai vezetés fokozatos jobbrtolódását, majd a zsidótörvényeket. A román állami nyomás sem kedvezett a magyar identitástudat továbbélésének.

Az egyre növekvő cionista tábor mellett továbbra is jelentős maradt azoknak a száma, akik a magyarsággal vállaltak sorsközösséget, és az asszimilációs pályát tartották elfogadhatónak. Számos zsidó származású nagyvállalkozó, gazdasági szereplő, aktív szerepet vállalt a kisebbségi magyar kulturális és társadalmi szervezetek anyagi fenntartásában.

A huszonkét évnyi román hatalmat felváltó magyar adminisztráció Észak-Erdély zsidósága számára 1940. augusztus-szeptemberében nem csupán az óhajtott magyar állami keretekbe való visszatérést jelentette, hanem egyben a fokozatos jogfosztáshoz (zsidótörvények), majd megsemmisítéshez vezető utat is. Ennek első mozzanatát a több ezer észak-erdélyi zsidót is érintő Kamenyec-podolszkiji vérengzések képezték.

A megszorító intézkedések következményeit súlyosbította az a tény, hogy a munkaszolgálat (1942 után mintegy 15 000 észak-erdélyi zsidó férfit hívtak be a nem fegyveres alakulatokhoz), a Budapestre való költözés és a baloldali múltú értelmiségiek ellen folytatott perek miatt 1942-43-tól jelentős

veszteség érte a zsidó értelmiségi elitet. A munkaszolgálatosok többségét a szovjet front első vonalában vetették be hiányos felszereléssel és védelemmel. Ilyen körülmények között igen magas volt körükben a halálozási arány.

1944 márciusában a német csapatok megszállták Magyarországot. Az erdélyi zsidóság túlnyomó többségében tudatosult egyfajta veszélyérzet, mégsem gondoltak menekülésre. Az erdélyi zsidóság a legutolsó pillanatig bízott a magyar állam védelmében. Azon kevesek, akik reálisan mérték fel a politikai helyzetet, tiltott határátlépéshez folyamodtak (Románia irányába), vagy bujkáltak.

A II. magyarországi gettósítási zónához tartozó IX. és X. csendőrkerületek területén felállított észak-erdélyi gettókba 1944. május 3-tól kezdődően gyűjtötték össze az országész zsidó lakosságát. Rövidesen, a magyar hatóságok 1944. május-június folyamán 45 vonatszerelvényt indítottak el Észak-Erdélyből Auschwitz irányába, a „végső megoldás” részeként. A keresztény lakosság többsége közönyösen vagy ellenségesen szemlélte a gettók szörnyű körülményei között sorsukat váró zsidók szenvedését és elhurcolását. A közös történelmi emlékezet a segítő kevesek között tartja számon Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspököt, aki 1944. május 18-án a kolozsvári Szent Mihály templomban emelte fel szavát a zsidók üldözése ellen. Itt szükséges megemlíteni, hogy a második világháború alatt a zsidótörvények és a gettósítás a székelyekből lett zsidók életére is kihatással bírt. A legtöbb székely szombatos mentesült ugyan a zsidóellenes törvénykezés alól (ún. szombatos tanúsítványt kaptak), számos esetben a hatóságok mégsem vették figyelembe a mentesítő iratokat és internálták vagy gettóba küldték tulajdonosaikat.

A 165 ezer észak-erdélyi zsidóból csupán 35-40 ezer élte túl a soát. Közülük nagyjából 20 000 személy tért vissza a náci táborokból Észak-Erdélybe (őket név szerint is ismerjük), 8-10 000 deportálásokat túlélő zsidó pedig a felszabadulást követően nem tért haza, hanem Nyugatra távozott. A többi túlélő a felszabadult munkaszolgálatosok köréből került ki. A román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdélyben minimális volt a 40 000 fős zsidóság embervesztesége. A háború után tehát, az észak- és dél-erdélyi zsidóság összlétszáma a korábbi 190 000-200 000-ról 80 000-re csökkent.

A holokauszt után a túlélők számára a haláltáborok borzalma jelentette az origót. A sorsközösség egy közös zsidó identitás új alapjait fektette le, függetlenül a világnézeti különbségektől és kulturális kötődésektől. A két világháború között beindult disszimilációs folyamatokat a holokauszt traumája tovább fokozta. A magyar zsidóságnak az elszenvedett megaláztatások és veszteségek pusztá ténye mellett azt is fel kellett dolgoznia, hogy a magyar állam és a magyar lakosság - kevés kivétellel - cserbenhagyta őket, vagy egyenesen részt vállalt a megsemmisítésükben. Mindehhez olyan a hazatérést követő kiábrándító élmények is társultak, mint az újjáéledő antiszemitizmus és az elkobzott javak akadozó vagy elmaradó visszaszolgáltatása.

Az erdélyi zsidóság jelentős része számára az önazonossági dilemmákból kivezető utat a magyar-zsidó identitás feladása jelentette. Többen a nemzetfeletti ideológiákhoz csatlakoztak (beléptek a kommunista pártba), mások román integrációs pályát választottak, a többség pedig a kivándorlás mellett döntött (Palesztina/Izrael, Nyugat-Európa, Amerika). Mindazok, akik elvetették a teljes elfordulás alternatíváját, a különböző mélységű magyar integrációban keresték a megoldást, amely többségüknél egy kettős, magyar-zsidó identitás tartós fennállását eredményezte.

Az új, szovjet világrendből való kiábrándulás és az 1948-as zsidó államalapítás (Izrael létrejötte) a romániai zsidóság többségét az ország elhagyására készítette: 1948-1995 között mintegy 272 ezer romániai zsidó vándorolt ki Izraelbe. A holokauszt utáni 80 ezres erdélyi zsidóság fele 1952-ig távozott az országból. Számuk a következő évtizedekben is drasztikusan csökkent. Az Izraelbe és az Egyesült Államokba kivándorolt erdélyi zsidók jelentős része megőrizte magyar anyanyelvét és magyar kulturális érdeklődését.

A 2011-es népszámlálás szerint Romániában 3271 személy vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, közülük 1103 élt Erdély területén.

Szakirodalom

Bárdi Nándor - Fedinec Csilla - Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó - MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó - Koinónia, Budapest-Kolozsvár, 2008.

Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.): *A zsidóság története Erdélyben (1623-1944)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.

Gidó Attila: *Az erdélyi zsidókról. Egy közös történet vázlata*. Litera-Veres, Székelyudvarhely, 2008.

Gidó Attila - Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2010. /Műhelytanulmányok, 35./

Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Institutul Cultural Român - Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004.

Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar-román határon 1940-1944 között*. Minerva, Kolozsvár, 2001.

Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinónia, Kolozsvár, 2007.

Válogatott irodalom